

HISTORIA ECCLESIAE

Magyar Balázs Dávid*

Debrecen

„Könyv kell hát, hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét!”

Révész Imre *Kálvin-életrajzának* keletkezése,
kiadása és recepciója¹

“This Book We Need! Let us Discover the Great Spirit of Calvin!”

The Edition, Publication, Background, and Reception
of the Life of Calvin by I. Révész (1864). Abstract

This paper scrutinizes one aspect of the written heritage of Imre (Emeric) Révész, Sr. (1826–1881), the well-known church historian of the Hungarian Reformed Church. Révész has a great reputation because of his fight against the “Habsburg Patent”, i.e. the order of Vienna to obstruct Reformed education in Hungary. He was also an outstanding theologian. His monographies and biographies are appreciated by the general public as well as by the experts of the age. One of his famous books was the *Life of Calvin* (1864), the first biography of the great Reformer published in Hungarian. This essay reveals the historical, theological, and personal background of the *Life of Calvin* in the light of Révész’s correspondence.

Keywords: Imre (Emeric) Révész Sr., Life of Calvin, Calvin’s biography.

Bevezetés

A „Kálvin-emlékévek” (2009–2014) során hazánkban megrendezett nagyszabású konferencia- és programsorozatokkal nemcsak Kálvin János születésére és életművére, hanem a nagy reformátor első magyar nyelvű életrajzára is méltán emlékezhetünk. Közel másfél évszázada annak, hogy 1864 áprilisában megjelent a „debreceni reformált egyház rendes lelkipásztorának,” Révész Imrének híres összefoglaló életrajzi és történeti munkája *Kálvin élete és a kálvinizmus* címmel.² A genfi reformátor első magyar

---

* Magyar Balázs Dávid református vallásánár Debrecenben és Kampenben (Hollandia) végezte egyetemi tanulmányait. Kálvin János életére és szociáletikájára vonatkozó kutatásait Kampenben (2008, 2009), Genfben (2009) és a Grand Rapids-i (USA) H. Henry Meeter Center for Calvin Studies-ban (2010) végezte. A szerző PhD hallgató a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen (szociáletika és egyházszociológia). Kutatási témája: Kálvin János társadalmi nevelése.

¹ Tanulmányomat id. Révész Imre (1826–1881) emlékének ajánlom, halálának 130. évfordulója alkalmából. A dolgozat nem jöhetett volna létre a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (Lovász Márta, Németh Irén és Farkas Zsolt) és a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézirattára (Juha Enikő) munkatársainak segítségével. Ezúton köszönöm meg dr. Baráth Béla Levente egyetemi docensnek (DRHE, Egyháztörténeti Tanszék) és dr. Fekete Csabának, a DRK Nagykönyvtára munkatársának, hogy lektorálta tanulmányomat.

² Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Osterlamm Károly kiadása, Pest 1864.

nyelvű életrajzának jelentőségét³ elsősorban a hazai „Kálvin-émlékévek” adják, azonban Révész Imre (1826–1881) halálának 130. évfordulója önmagában is fontossá teszi a debreceni lelképásztor életének és irodalmi munkásságának mélyrehatóbb tanulmányozását. Balogh Ferenc ezt írja *Londoni Naplójában*, ahol Révész könyvének időszerűségét hangsúlyozza:⁴

„Ma megérezem be nagy vigatosság lelki ébredések közt a Révész által írt Kálvin élete. [...] Örvendek, hogy nekünk is van már egy Kálvin életünk, s éppen egy második Kálvin által írva meg. [...] Sok fáradsággal íratott mű [...] de meg lesz gyümölcse [...] mi nálunk.”⁵

Kálvin életrajzának recepcióját és hatástörténetét vizsgálva ezért korántsem meglepő, hogy a szerző második, önálló monográfiáját mindmáig életművének legsúlyosabb és legmaradandóbb értékei között tartja számon az utókor.⁶ A különféle tanulmányok, cikkek és könyvfejezetek leginkább Révész teológiai és szellemtörténeti jelentőségét hangsúlyozzák,⁷ ezért irodalmi tevékenységének részletesebb feltárása az egyháztörténet következő, nagyobb feladatát jelenti. Az alábbi tanulmány bemutatja – elsősorban Révész Imre levelezése és egyéb, kortárs források felkutatásával – az első magyar nyelvű Kálvin-monográfia személyes és történeti hátterét, kiadását és hazai recepcióját.

³ Révész életrajzi munkáját megelőzően, 1863-ban jelent meg König Tivadar háromkötetes *Kálvin* című könyve, azonban ezt a művet sokkal inkább történeti regénynek, mintsem életrajznak tekinthetjük. Ld. König Tivadar: *Kálvin. Történeti regény*. 1–3. köt., [k. n.], Pest 1863. „Révész Imre műve az első magyar nyelvű, önálló, saját kutatásokon alapuló Kálvin-életrajz.” Farbak Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyományja. Református kulturális örökség a Duna mentén*. (Kiállítási katalógus). Budapesti Történeti Múzeum kiadása, Budapest 2010, 286. Révész Kálvin-monográfiája a katalógus 4.4.4. tétele.

⁴ Révész Imre halálát követően, legkedvesebb tanítványa, Balogh Ferenc írta meg rövid életrajzát, amelyre a *Pallas Nagy Lexikona* szerkesztőjétől kapott felkérést. Bokor József 1892. július 15-én írott levelében arra kérte fel Baloghot, hogy a neves magyarországi lexikon részére készítsen egy-egy tanulmányt Kálvin János és Révész Imre életéről és munkásságáról: „Arra gondoltam, hogy már most egyes cikkek megírására kérem föl legjobb prot. erőinket. Számítok rád, hogy a tetszésed szerint választható cikket, péld. 'Kálvin János' vagy 'Révész Imre' vagy bármely mászt ígéretedhez képest te is meg fogod írni.” Bokor József levele. (Kézirat, Balogh Ferenc hagyatéka: *Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézírtára*. TtREK R1516.21.) Ld. Balogh Ferenc: Révész Imre szócikk in: *Pallas Nagy Lexikona*. 14. köt., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadása, Budapest 1897, 522–524.

⁵ Balogh Ferenc: *Londoni Napló*, 262. (1864. augusztus 12.) (Kézirat, Balogh Ferenc hagyatéka: *Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézírtára*. DEENK Ms.28.2.) Ld. még: Ferenczy Károly: *Fénylő nyomokon. Dr. Balogh Ferenc debreceni kollégiumi professzor (1836–1913) kézíratos naplója tükrében*. (Kézirat, Balogh Ferenc hagyatéka: uo. Ms.28.14.) Balogh Ferenc és az első magyar nyelvű Kálvin életrajz kapcsolatához ld. Magyar Balázs Dávid: Kálvin János noyoni fogsága. Egy hibás életrajzi adat nyomában. In: *Mediárium. Kommunikáció – Egyház – Társadalom* III. (2009/3–4), 34–46.

⁶ Vö. ifj. Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*. Debreczeni Református Egyház kiadása, Debrecen 1926, 208.

⁷ Ld. Révész Imre szócikk in: Somogyi Ede (szerk.): *Magyar Lexikon*, 14. köt., Wilckens és Waidl Kiadóhivatala, Budapest 1884, 313.; Dicsőfi József: Révész Imre emlékezete. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL)* XXIV. (1881/9), 281–282.; Görömbei Péter: Adalékok Révész Imre élettörténetéhez. In: *PEIL* XXIV. (1881/10), 299–304.; uo. (1881/11), 328–333.; Harsányi András: Az idősebb Révész Imre. In: *Protestáns Szemle* L (1941/12), 414–421.; Zoványi Jenő: *Cikkek a „Theológiai Lexikon” részére a Magyarországi protestantizmus történetéből*. [k. n.], Budapest 1940, 506–507.; Ladányi Sándor: Száz éve halt meg id. Révész Imre. In: *Theológiai Szemle* XXIV. (1981/4), 242–244.

1. A könyv keletkezésének személyes és történeti háttere

Révész Imre magánlevelei jól mutatják, hogy „[...] személyes körülményei sohasem engedtek meg olyan életberendezkedést, amelyben egészen szabadon és zavartalan folyamatossággal hódolhatott volna tudományos ideáljainak. Nyűgös hivatali teendők, közéleti izgalmak [...] seregei gyakran tartották fogva.” Mindezt Révész Imre unokája, ifj. Révész Imre (1889–1967) írja életrajzában.⁸ Révész Imre pedig már ezt jegyzi le Kálvin életrajzában előszavában:

„Ne jó szándékom hiányának, hanem az általam felfogott irodalmi tér nagy voltának, erőm csekélységének s e mellett az élet és hivatal általi túlterheltségemnek tulajdonítsa tehát a tisztelt olvasó, művemnek [...] létező hiányait.”⁹

Révész levelezése különleges bepillantást enged abba a személyes és történeti kontextusba, amely sajátosan alakította a *Kálvin élete és a kálvinizmus* című könyvének keletkezését. Egyik, Ballagi Mórnak címzett levelében, 1862 márciusában így ír csalódottan:

„Én Kálvin életrajzához erősen készülök [...] Hajh de, ha valahol nincs kellő nyugalom a tudományos foglalkozásokra: itt [Debrecenben] bizony nincs. Sajnálom, hogy eljöttem Szentestől.”¹⁰

Nem sokkal ezt követően, ismét így ír Ballaginak: „Nekem temérdek bajom van. Naponként kétszer kell prédikálnom mostanában. Káplánomat pedig elvitték Szent Imrére papnak.”¹¹

Révész Imre *Kálvin életének* megszületését, hivatali teendőin túl, levelezése alapján, még további két, jelentősebb személyes ügye is befolyásolta. Először az 1862-ben, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL)* hasábjain kirobbanó, majd később heves polemikus iratokban folytatódó, úgynevezett *feltámadás-vita*, a másik pedig a Révész által kezdeményezett *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* megalakításának ügye volt.

A feltámadás-vita hazánkban 1862. április 13-án, egy bizonyos „Sz. B.” tollából származó *Schweizer és Güder* című, rövid tanulmánnyal vette kezdetét,¹² amely rövidesen a liberális erők csoportosulásához és az ellenük fellépő Filó Lajos,¹³ majd pedig az új-ortodoxia táborának megszerveződéséhez vezetett – rajzolódik ki Kovács Ábrahám *Hítvédelem és Egyháziasság* című munkájából.¹⁴ A magyar liberális gondolkodók Ballagi Mór,¹⁵ a *PEIL* főszerkesztőjének vezetésével úgy vélték, ha Jézus alakjáról lehántják a természetfölötti elemeket (pl.: testi feltámadás) és az erkölcsi önátadás tündökletes va-

⁸ ifj. Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881, 193–194.*

⁹ Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus.* (Kézirat, Révész Imre hagyatéka: TtREK R1005.) Előszó, X. (Megtartom az egykori szóalakokat, de a hiányzó ékezeteket pótlom.)

¹⁰ Révész: Levél Ballagi Mórhoz (1862. március 11.). Kézirat, Révész leveleihez ld. TtREL I.25.b.

¹¹ Levél Ballagi Mórhoz (1864. február 25.).

¹² Márkus Jenő: *A Liberális szellem a református egyházban.* Kálvin Kiadó, Budapest 2005, 85–100.

¹³ Márkus Mihály: Liberalizmus és újortodoxia. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből.* (Studia et Acta Ecclesiastica V.) Magyarországi Református Egyházi Zsinat Sajtóosztálya, Budapest 1983, 156–189.

¹⁴ Kovács Ábrahám: *Hítvédelem és Egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* L' Harmattan Kiadó, Budapest 2010. Kovács Ábrahám habilitációs előadása is hasonló témában született: *Változó vagy megmaradó világszemlélet? Ballagi Mór teológiai felfogásának stádiumai a késő reformkori zsidóságtól a protestáns liberalizmusig.* Előadta az Evangélikus Hittudományi Egyetemen, Budapesten, 2011. április 6-án.

¹⁵ Ballagi Mórhoz ld. Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. In: *Confessio XXX.* (2007/3), 110–125.

lóságát hagyják meg, akkor a művelt, modern ember Jézus elől többé nem térhet ki.¹⁶ „Ennek a szellemnek egyik bajvivőjéül szánta Ballagi lapja legértékesebb munkatársát, Révész Imrét” – vélekedik ifj. Révész.¹⁷ Valóban, Révész 1862. november 18-án így ír barátjának, Hegedűs Lászlónak:

„Engem Ballagi maga kért fel, hogy művét [*Tájékoztás a theologia mezején. Vizsgálásul Filó Lajosnak Feltámadás és spiritualizmus* c. művére] ösmertessem. Úgy sejttem, hogy nincs velem megalégedve. Nem tehetek róla.”¹⁸

Révész a feltámadás-vita kirobbanását követően még a liberális eszmék igazságának, és így Ballaginak is nagy barátja,¹⁹ mégis a *PEIL*-ben megjelent, tudományosan igényes és visszafogott cikkei már sokkal inkább a semlegesek táborához való elkötelezettségéről tanúskodnak. A feltámadás-vita során vallásos nézetei, főleg Kálvin János teológiájának és a róla szóló életrajzi mű elkészítésének eredményeképpen hosszú fejlődésen mentek keresztül. Minderről Kovács Ábrahám így vélekedik:

„[Révészt] életútja azonban a hitvalló, konfesszionalista irányba mozdítja el. Az ortodoxiának úgy lesz zászlóbontó vezéralakja, hogy az egyre radikálisabbá váló liberalizmussal szemben folytatott vita, melynek háttérpontja a Protestáns Egyelet létrejötte volt (1871), valamint Kálvin életével (1864) [...] való ismerkedés rádöbbent, hogy mennyire élettelen az a racionalista gyökér, amelyből ő mérsékelten, Ballagi pedig radikálisabban táplálkozott.”²⁰

A genfi reformátor szellemtörténeti hatásának tanulmányozása egyre jobban ráirányította Révész figyelmét a hazai protestáns irodalom szomorú állapotára, ezért a feltámadás-vitát már 1862-ben a következőképpen kívánta lezárni:

„Végre szabad legyen ezen becses lapok [*PEIL*] szerkesztőjéhez egy [...] kérést intézнем: a feltámadás vagy más efféle hittani tárgy lényeges vitatására tért ne nyisson s a feltámadás feletti vitát ezennel zárja be [...] a magyar protestáns theologiai miveltés még most épen nem áll azon ponton, hogy siker reményével vitathatók a magasabb hittani kérdéseket. [...] a mi magyar theologiai irodalmunknak, ez időszerint illetékesebb mezeje saját történelmünk [...] Műveljük tehát, a ránk nézve illetékes és üdvös mezőket.”²¹

¹⁶ Vö. Bucsay Mihály: A Protestáns Egyelet kora. In: uő. (szerk.): *A Budapesti Református Theologiai Akadémia története 1855–1955*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest 1955, 38–72., 45–46. Ld. még: Kovács Ábrahám: A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcseleti kézikönyve. In: Hoppál Mihály – Kovács Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. L’ Harmattan Kiadó, Budapest 2009, 101–127.

¹⁷ ifj. Révész: *Révész Imre élete 1826–1881*, 156.

¹⁸ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1862. november 18.). Révész könyvismertetőjében (I. rész. *PEIL* V. (1862/45), 1443–1450.) több esetben is aggályosnak véli Ballagi érveléseit, vélhetően ezért írja Ballaginak egy korábbi levelében, hogy: „ismertetésem egy-két pontján meg fogsz ütközni.” Ld. Levél Ballagi Mórhoz (1862. november 2.). Itt jegyezzük meg, hogy Révész Ballagi felkérését megelőzően nem kívánt részt venni a vitában, hiszen azt „fatálisnak” tartotta. Vö. Levél Ballagi Mórhoz (1862. július 25.).

¹⁹ Révész egyik, Ballagi Mórhoz címzett levelében így ír: „Megnézegtem Filó művét [...] Bizony többet vártam Filótól. Se argumentációjában, se nyelvezetében, s persze elveiben is, nem találok kellő életerőt, élénkséget s hatást.” Levél Ballagi Mórhoz (1863. június 30.).

²⁰ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és Egyházjasság*, 41.

²¹ Révész Imre: Könyvismertetés (*Tájékoztás a theologia mezején* III. rész). In: *PEIL* VI. (1862/47), 1514–1517., 1516–1517. A cikket megelőzően Révész Ballaginak előadja: „[...] folyvást meg van azon

Ezen „illetékes és üdvös mezők” művelése céljából kívánta Révész életre hívni a *Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot*, amelynek nehézkes szervezési és alapítási ügymenete sok idejét és energiáját emésztette fel. Farkas József 1863-as visszatekintésében, a *PEIL* hasábjain azt írja: „[...] örvendetes az, hogy első szóra rövid idő alatt szép számmal se-reglettek a lobogó [társaság ügye] köré, úgy az alapító, mint pártoló tagok”,²² mégis Révész levelei tanúsítják, hogy a társaság ügye gyakran ütközött érdektelenségbe. Ezért 1863 májusában Révész több levelet intéz „Főtiszteletű Török Pál és Ballagi Mór urakhoz”, amelyekben csalódottságának ad hangot. Jóllehet a „tiszáninneri kerület Miskolcon tartott gyűlésén [...] egy protestáns irodalmi társulat keletkezését örömmel fogadta – írja, mégis – a fő baj az, hogy Ti az alapszabályokat s az azokra tett megjegyzéseiteket a mai napig nem küldtetek vissza.”²³ Számára fontos a társaság mielőbbi létrehozása, amely elsősorban egy közösen elfogadott alapszabály és programtervezet megállapításával vette kezdetét, hiszen – mint írja – „meg vagyok győződve, hogy ha most össze [1863] meg nem alakulunk”,²⁴ akkor a társulat ügye „valószínűleg el fog aludni, hogy itt is igazolva legyen a magyarság szalmatüze [...]”²⁵

„Az alakítandó társulat ügyében folyvást működnöm kell”²⁶ – írja Hegedűsnek 1863 szeptemberében, hiszen hivatali és személyes teendőinek ellátása mellett kénytelen hozzáfogni a társaság alapszabályának és programjának megszüvegezéséhez. Hegedűs Lászlóhoz és Ballagi Mórhoz címzett megannyi levele között található két, hosszabb terjedelmű írás is, amelyek híven őrzik a létrehozandó *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* programjának és alapszabályának legfőbb koncepcióit. A levelek nyomán pontosan körvonalazódnak a Révész által megálmodott társaság szervezeti és működési rendjének legfontosabb részletei, különös tekintettel az egyesület irodalmi céljaira és szervezeti felépítésére. A társaság szervezeti kereteit elsősorban a felekezeti és az egyházkerületi nyitottság határozta meg,²⁷ amelyet az alapító tagok biztosítottak. Révész egyik levelében ezt olvashatjuk:

„A mintegy 15 oly férfi, a kik közül pl. 5 bizonyosan alapító tagja 10 pedig rendes tagja fog lenni [...] a társaságnak: ezen 15 szerveznél, választaná aztán ki a még szükséges 30 rendes tagot.”²⁸

A társulat irodalmi céljai és tevékenysége szempontjából elengedhetetlen volt, hogy a „40 rendes tag valóban használható irodalmi, vagyis írói képességgel és érzékkel bírjon”,²⁹ hiszen a társaság legfontosabb feladata: minőségi irodalmi alkotásokkal megörvendeztetni a széles egyházi tömegeket. A részleteket Hegedűs Lászlónak így fejtí ki:

„Az a 30-40 ív, alkothat 3-4 füzetet. De mi legyen a tárgya? Lehetnének talán ilyenek: A magyar prot. egyház megalapítói: [...] Nádasdy, Török, Dévay, Erdősi,

---

szándékom, hogy ösmertetésem végén nyíltan fel foglak kérni, hogy Lapodban többé a feltámadás feletti vitát ne végy fel.” Levél Ballagi Mórhoz (1863. október 31.).

²² Farkas József: Visszapillantás 1863-ra. In: *PEIL* VII. (1864/1), 1–10., 9.

²³ Levelek Török Pálhoz és Ballagi Mórhoz (1863. május 5. és 12.).

²⁴ Levél Ballagi Mórhoz (1863. szeptember 12.).

²⁵ Levél Ballagi Mórhoz (1863. október 20.).

²⁶ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1863. szeptember 28.).

²⁷ Vö. Levelek Ballagi Mórhoz (1863. március 24. és 1863. szeptember 5.).

²⁸ Levél Ballagi Mórhoz (1863. június 30.).

²⁹ Uo.

Szegedi Kis stb. [...] Egy szóval: a magyarorsz.-i reformatio történetét értem, vonzó, és a nagy közönség által is élvezhető életrajzokban.”³⁰

Jóllehet Révész 1863 nyarából származó levelei arról tanúskodnak, hogy a társaság úgy egy időre Bécsben megakadályoztatott,³¹ mégis 1864-es Kálvin életrajzában pontosan követte azokat a leglényegesebb irodalmi célkitűzéseket, amelyek „a nagyközönség által is élvezhető, vonzó életrajzok” megírására irányultak.

2. Révész elhatározza Kálvin-monográfiájának megírását

Ifj. Révész Imre úgy vélekedik, hogy nagyapja már 1854-ben, „meglehetősen racionalista korszakában is a fejében forgatta [Kálvin] életrajzának megírását.”³² Ezt id. Révész 1854. február 10-ei, Pethő Bálintnak címzett levelével igazolja,³³ amelyben Révész, nem sokkal genfi látogatása után így írt:

„Érdekes volna, ha valaki szépen megírná Kálvin életét is. Dicső nagy ember volt az minden tekintetben. Én az ő életírását a nálam lévő forrásokból épen most tanulmányozom.”³⁴

Gaal Botond minden bizonnyal ifj. Révész életrajza alapján jelenti ki, hogy a debreceni lelképásztor Kálvin életrajzát „tíz évig írta”.³⁵ Kétségtelen ugyan, hogy Révész Imre már 1854-ben tervbe vette Kálvin életrajzának megírását, mégis a genfi reformátorról szóló monográfiája elkészítéséről inkább 1861 és 1864 közötti levelezéséből értesülünk. Gaál Botond állítása így pontosításra szorul, hiszen Révésznek a megírásra vonatkozó első, fontosabb levele csak 1861 karácsonyán született meg, amelyben barátjának, Ballagi Mórnak írta:

„Én elhatároztam magamat, hogy a jövő év végére, Kálvin életét, 30–40 nyomtatott ív [...] terjedelemben megírandom. Kálvin életének némely egyes főbb pontjait már eddig gyökeresen vizsgáltam s tanulmányoztam, jelenleg pedig, a művelt népek irodalmában az ő életére vonatkozó művekből, s az ő saját munkáiból is, a mi közönségünk által megbírhható terjedelemben, egész életfolyamatát és jellemrajzát meg akarom írni. Kevesebb, mint másfél év múlva, épen 300 éve lesz a nagy Kálvin halálának, s míg az angolok, franciák, németek, hollandok, sőt még az olaszok irodalma is, nagy terjedelemben hirdeti Kálvin életét és dicsőségét: addig a mi irodalmunk mezején neki még egyetlenegy életírója sem akadt.”³⁶

³⁰ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1863. augusztus 25.).

³¹ Uo. A társaság végül 1889-ben jön létre. Ld. Balogh Ferenc: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása. In: *PEIL* XXXII. (1889/13), 117–118.

³² Ifj. Révész: *Révész Imre élete 1826–1881*, 205.

³³ Uo. 247.

³⁴ Levél Pethő Bálinthoz (1854. február 10.).

³⁵ Gaál Botond: Kálvini vonások a magyarok lelki arcán. In: *Confessio* XXXII. (2009/1), 66–95., 81.= uő: “Calvin’s Truth” and “Hungarian Religion”: Remembering a Reformer. In: Niet, Johan – Paul, Herman – Wallet, Bart (ed.): *Sober, Strict, and Scriptural Collective Memories of John Calvin, 1800–2000*. Brill Publishing, Leiden 2009, (108–120) 113.

³⁶ Levél Ballagi Mórhoz (1861. december 24.). Nagy Károly a reformátor 1536-os *Institutiójának* első magyar nyelvű fordítója még 1903-ban is kijelenti: „Kálvin [...] akit majdnem három millió magyar vall szellemi atyjának: Kálvin Jánosnak rengeteg számú irata közül manapság egyetlen egy munkája sem forog e népnék

Révész levelének két lényeges részletét is szükséges mélyrehatóbb vizsgálat alá venni. Tény, hogy Révész már az 1861-es esztendő során tudatosan készül Kálvin életrajzának megírására, amelynek egyik legfontosabb részét a reformátorról szóló szakirodalom felkutatása és vizsgálata jelentette. Ifj. Révész szerint nagyapja „elsősorban kutató volt”,³⁷ ezért nem meglepő, hogy Révész megannyi, *Kálvin életére* vonatkozó levele és irata tanúskodik alapos kutatómunkájáról, amely elsősorban a témában elérhető legújabb, tudományos forrásmunkák beszerzésében és használatában mutatkozott meg. Minderről Révész Kálvin életrajza előszavában így emlékezik meg:

„Én, a lehető legnagyobb buzgalommal s nem csekély áldozatkészséggel igyekeztem megszerezni s meg is szereztem minden értékebb műveket, melyeket Kálvinra vonatkozólag a világirodalom létrehozott.”³⁸

Révész Imre hagyatéka két olyan *Bibliographiai jegyzéket* is őriz,³⁹ amelyek betűrendben tartalmazzák a Kálvin életét és munkásságát tárgyaló külföldi, egyházi folyóiratok cikkeit, leveleiben mégis a híresebb, idegen nyelvű monográfiákról tesz említést előszeretettel. „Én Kálvin életrajzához már erősen készülök” – írja Révész Ballaginak 1862 márciusában. Majd így folytatja: „ami figyelemreméltó ez ügyben az európai irodalomban megjelent, azt gyökeresen felösmerni és használni fogom, sőt immár használok.”⁴⁰ Révész a Kálvinra vonatkozó lényegesebb művek listáját egyik, Erdős Józsefhez írt levelében is közli:

„Kálvinról, az ő halálának háromszázados fordulati pontján, a magyar kálvinisták is megemlékeznek. Kálvin életrajzát én írtam meg 22 nyomtatott íven, s ehhez a franciák közül Bungener-t, Guizot-t, Haag-t, Sayous, Flamand-t, Mignet-t, és másokat használtam fel.”⁴¹

Révész levelének második, érdekesebb eleme az életrajz elkészítésének és kiadásának határidejére vonatkozik. A levél sorait olvasva nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szerző 1861-ben írja azt, hogy „kevesebb, mint másfél év múlva, épen 300 éve lesz a nagy Kálvin halálának”,⁴² amelynek következtében Révész a nagy reformátor halálának 300. évfordulóját és az életrajz megjelenésének tervezett időpontját 1864 helyett – tévesen – 1863-ra teszi. Közel egy hónap telik el, amikor Révész Imre, felismerve a Kálvin-évforduló általa hibásan meghatározott időpontját, ezt írja Ballaginak:

„Kicsoda az, a ki években, hónapokban, s napokban könnyebben tévedhetne, mint a történetíró, ki szüntelen ezekkel dolgozik. Ime ez megesett rajtam is [...] Én úgy írtam Hozzátok, hogy Kálvin halálának 3 százados évfordulati napja, a jövő 1863.-ik évben lesz. Ez nem igaz, mert Kálvin 1564. Május 27. este érte el a

kezén.” Ld. Nagy Károly: Előszó. In: Kálvin János: *A keresztény vallás alapvonalai*. (Ford. Nagy Károly), Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása, Budapest 1903, v–xiii., viii.

³⁷ Ifj. Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*, 196.

³⁸ Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Előszó viii.

³⁹ Révész Imre: *Bibliográfiai és másféle jegyzetek*. (Kézirat, Révész Imre hagyatéka: TtREL I.25.d.16.); *Tárgymutató a vegyes tartalmú olvasmányokhoz*. (Kézirat, uo: TtREL I.25.d.23.)

⁴⁰ Levél Ballagi Mórhoz (1862. március 11.). Vö. „A Kálvinra vonatkozó összes irodalmat jó formán bírom.” Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. március 30.).

⁴¹ Levél Erdős Józsefhez (1864. június 10.).

⁴² Levél Ballagi Mórhoz (1861. december 24.).

megoszlatás óráját. Ezért, az ő halálának 3 százados emléke nem a következő 1863, hanem az 1864.-ik évben jó el, ha megérjük azt.”⁴³

3. Előzetes híradás Kálvin életrajzáról

Szilágyi Ferenc ezt írja Révész Kálvin életrajzának megjelenése előtt egy évvel:

„A jövő 1864-dik év májusa 27-én három századja betelik, hogy Calvin [...] földi pályáját bevégezte [...] segítse a Mindenható Isten Révész urat üdvös szándékában, hogy [életrajzával] a genevai reformátor [...] nagy férfiúhoz méltó s a magyar reformata egyház kegyeletét is hűn tolmácsoló emléket emelhessen.”⁴⁴

Szilágyi Ferencnek, a *Magyar Tudományos Akadémia* egykori levelező tagjának cikke jól mutatja, hogy számára már 1863-ban köztudomású volt, hogy Kálvin János halála 300. évfordulójának alkalmából, Révész Imre egy jubileumi életrajz megírásával kíván emléket állítani a genfi reformátor egyház-és társadalomformáló szolgálatának. Kérdés azonban, hogy Szilágyi Ferenc milyen forrásból értesült Révész szándékáról, hiszen az életrajz megírása korántsem köthető pontosan datálható felkéréshez, mint például Pruzsinszky Pál későbbi híres, kétkötetes Kálvin-életrajza, amelynek elkészítését 1907-ben a *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* rendelte meg.⁴⁵

Révész Kálvin-életrajzának megjelenése előtt, 1863-ban jelent meg Dévay Bíró Mátyásról írt monográfiája. Jóllehet a szerző 1862. június 22-ei, Ballagi Mórhoz intézett levelében azt írja, hogy „az egész mű [Dévay Bíró Mátyás monográfiája] folyó év július végén, vagy augusztus elején sajtó alá adható”,⁴⁶ a kiadás mégis, a könyv korrektúrájának nehézségei miatt,⁴⁷ 1863-ra csúszik. „Nem ösmerem a pesti kiadói viszonyokat”⁴⁸ – írja Révész ismét Ballaginak –, ezért első, komolyabb monografikus munkája Ballagi közbenjárásával, *Osterlamm Károly* pesti könyvkereskedőnél jelenik meg. Ballagi a könyv ismertetésére Szilágyi Ferencet kéri fel.⁴⁹ Szilágyi minden bizonnyal ebből a könyvből szerez értesüléseket a készülő Kálvin-életrajzra vonatkozóan, hiszen Révész Dévayról írt művéhez egy rövid jelentést csatolt:

„Ha Isten életemet s erőmet megtartja, nem sokára meg fog jelenni tőlem: Kálvin János – a nagy reformátor-életrajza, – mintegy 30 nyomtatott ívnyi terjedelemben. Célunk, hogy [...] az 1864-dik év május havának végén [...] bírassuk mi is [...] saját nemzeti nyelvünkön, az ő életrajzát.”⁵⁰

⁴³ Levél Ballagi Mórhoz (1862. január 14.).

⁴⁴ Szilágyi Ferenc: Calvin János emlékezete. Úti naplóból. In: *PEIL* VI. (1863/3), 65–80., 80.

⁴⁵ „A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság nagy Kálvin-monographiát irat dr. Pruzsinszky Pál budapesti theol. tanárral, aki kutatások céljából Noyonban, Párizsban, Strassburgban és Genfben is járt.” Ld. Irodalom (Kálvin János). In: *Sárospataki Református Lapok* V (1909/1), 7. Az életrajzhoz ld. Pruzsinszky Pál: *Kálvin János. A Magyar Református Egyház kiadása*, Pápa 1–2. köt., 1909–1912.

⁴⁶ Levél Ballagi Mórhoz. (1862. június 22.)

⁴⁷ Levél Hegedűs Lászlóhoz. (1862. szeptember 13.)

⁴⁸ Levelét így folytatja: „Reád bízom az alkut Osterlammal – Annyit azonban ki kell jelentenem, hogy munkám nyomott ívét 15 forintnál alább [...] nem adom.” Levél Ballagi Mórhoz. (1862. július 25.)

⁴⁹ Szilágyi Ferenc: Könyvismertetés (Dévay Bíró Mátyás). In: *PEIL* V. (1862/47), 1510–1514.

⁵⁰ Révész Imre: *Dévay Bíró Mátyás. Az első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*. Osterlamm Károly kiadása, Pest 1863, B/3.

Révész *Kálvin életére* vonatkozó rövid írását „Debrecen, 1862. Augusztus 25.” keltezéssel zárja, melynek nyomán kijelenthető az is, hogy a *feltámadás vitában* való részvétele során figyelmét már az életrajz megírásának legfontosabb előkészületei kötötték le. Kérdés, Révész hogyan oldotta meg a könyv kiadásának és terjesztésének nehézségeit?

4. Révész kiadót keres

Révész 1861 karácsonyán, Ballagi Mórhoz címzett levelében részletesen tárgyalja életrajzi munkájának időszerűségét, majd említést tesz a mű kiadásának nehézségeiről is:

„Ezt [az életrajz megírását] azért vagyok bátor tudodra adni, hogy ha valamikor mostanában, a pesti kiadókkal érütközni fogsz, légy szíves egy pártól, pl. Heckenast-tól és Osterlammtól kivenni, nem lennének e hajlandók az én munkámat, annak idejében, becsületes díjazással megvenni s kiadni. Szívesen szabadulnék a kiadás nehézségétől, de másrésről ohajtám, fáradságom tűrhető díjazását is.”⁵¹

A levél kézhezvételét követően Ballagi, csakúgy, mint a szerző Dévay életrajzának kiadásakor, ismét barátja segítségére sietett. A *PEIL* főszerkesztője még abban az évben sikerrel járt, hiszen Révész Dévay életrajzának kiadója, Osterlamm Károly, nemcsak *Kálvin életének* kiadására, hanem terjesztésére is hajlandóságot mutatott. Ballagi 1862. január 6-ai válaszlevelében ezért azt írta:

„Egy kedvesebb újévi köszöntővel meg nem lephettél volna, mint amidőn azon hírrrel leptél meg, hogy Kálvin életét meg akarod írni. Ez szerencsés gondolat, különösen most, midőn a 300 százados ünnep közeledik. Meg is tettem a kellő lépéseket a kiadó iránt és Osterlamm hajlandó azt közölni és téged illőn díjazni.”⁵²

Révész ezt válaszolja Ballaginak 1862. január 9-én:

„Örömmel és hálával vettem kedves soraidat, melyekben Kálvin életrajzának kiadása ügyében tett szíves fáradozásaidról értesítesz. Nagyon köszönöm szíves tanácsodat is. A napokban írni fogok Osterlamm Urhoz.”⁵³

Így Révész, Ballagi tanácsára, *Osterlamm Károly* figyelmébe ajánlja Kálvin életrajzát, aki azonban a monográfia kiadását a szerző korábbi műveinek sikerétől teszi függővé. Bár Révész már a Dévayról írt könyvéhez mellékelt jelentésében 1862 augusztusában azt írta, hogy a mű kiadója Osterlamm úr lesz,⁵⁴ Hegedűs Lászlót 1863 márciusában mégis az életrajz kiadásának bizonytalanságáról értesíti:

„Ha Kálvin életrajzára kiadó nem akad [...] akkor: 10 – 15 beszédet csakugyan ki fogok adni [...] Robertsontól [Egyházi beszédek Robertson nyomán, 1864]. – Hogy Kálvin életrajzát kiadjuk-e: [a kiadó tanácsára] attól függesztettem fel, hogy veszik-e Dévay-t és az Apológiát [A magyar protestáns egyház szabadsá-

⁵¹ Levél Ballagi Mórhoz (1861. december 24.).

⁵² Ballagi Mór: Levél Révész Imréhez (1862. január 6.). Ballagi kijelentését 1862 júniusában újra megismétli: „Osterlamm munkád kiadását és díjazását felvállalja.” Ballagi Mór: Levél Révész Imréhez (1862. június 28.). A Révész Imréhez írt levelekhez ld. TtREL I.25.a.1.

⁵³ Levél Ballagi Mórhoz (1862. január 9.).

⁵⁴ Révész Imre: *Dévay Bíró Mátyás*, B/3.

gának védelme, 1862]. Ha ezek nem folynak és nem kellenek: akkor az nekem irtózatos, hogy az efféle térről vonuljak le végképen.”⁵⁵

Osterlamm Károly kiadója nem tartozott a nagy múltú, híres pesti könyvkereskedők közé, hiszen „az Ujtér egyik szögletén a kioszk átellenében, Goldberger Sámuel és fiai mellett” található, „csinos elrendezésű” üzlete, a *Vasárnapi Újság* híradása nyomán, csak 1857 novemberében kapott működési engedélyt.⁵⁶ Osterlamm üzleti megfontolásait ezért nagymértékben befolyásolta Révész Imre műveinek célközönsége, és annak pénzügyi helyzete. Révész irodalmi műveinek olvasói leginkább a Tiszáninneni és a Tiszántúli egyházkerületre koncentráltak, ahol azonban a szerző egyik, 1863-ban Ballaginak írt levele szerint roppant „ínség” tombolt,⁵⁷ így Osterlamm óvatossága indokolt volt.

5. Az életrajz megírása

Révész levelezését tovább vizsgálva kérdés azonban, hogy mikor kezd hozzá az életrajz megírásához? 1861 és 1864 közötti levelei jól mutatják, hogy erre az időszakra tehető a könyv megírásának legfontosabb előkészületei, úgymint a rendszerező- és kutatómunka, továbbá a kiadóvállalat megkeresése. Kétségtelen ugyan, hogy mindezekről az előkészületekről Révész leveleiben igen gyakran említést tesz, mégis a mű megírására vonatkozóan csak rövidebb utalásokkal él. Nem meglepő, hogy Ballagi 1864. február 5-én így érdeklődik: „Mennyire vagy Kálvinnal?”⁵⁸

„Irodalmilag épen nem termelt gyorsan és könnyedén: conceptióit lassan formálta ki és sokáig hordozta magában, át-meg átalakította, megállapításait újra meg újra revízió alá vette [...] kézíratai bizonyítják, hogy igen nehezen és lassan irt s nemcsak az írást megelőző elmémunka, de az eredmény papírra tévése, irodalmi formába öntése is nem csekély lelki harcába került még aprólékosabb műveiben is”⁵⁹ – írja nagyapjáról ifj. Révész Imre.

Közel négy esztendő folyik le elhatározásának megszületése és annak gyakorlati megvalósulása között. Révész először 1861 decemberében írja:

„Elhatároztam magamat [...] Kálvin életét [...] megírandom”,⁶⁰ majd a következő év során, három levelében is említést tesz életrajzi művének elkészítéséről.

Az 1862-es esztendőben pedig két, Ballaginak címzett levelében írja: „én azonban, ha Isten életemet megtartandja Kálvin életrajzát, bizonyosan megírom”,⁶¹ továbbá, hogy „én Kálvin életrajzához erősen készülök”.⁶²

Révész valamikor 1862 őszén lát hozzá munkájának megírásához, hiszen barátjának, Hegedűs Lászlónak 1862. november 18-án ezt írja:

⁵⁵ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1863. március 6.).

⁵⁶ Új könyvkereskedés Pesten (Osterlamm Károly). In: *Vasárnapi Újság* IV. (1857/45), 487. Ld. ehhez: Gazda István: *Könyvkereskedők a régi Váci utcában*. Akadémia Kiadó, Budapest 1988.

⁵⁷ Levél Ballagi Mórhoz (1863. június 30.). Révész szerint az ínség a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat létrehozását is jelentősen befolyásolta.

⁵⁸ Ballagi Mór: Levél Révész Imréhez (1864. február 5.).

⁵⁹ ifj. Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*, 195.

⁶⁰ Levél Ballagi Mórhoz (1861. december 24.).

⁶¹ Levél Ballagi Mórhoz (1862. január 14.).

⁶² Levél Ballagi Mórhoz (1862. március 11.).

„Most már Kálvinnal bajlódom. Igyekszem, nem csak életrajzot adni; de magát a Kálvin szerinti protestantizmust is kellőleg megösmertetni, s ez által egyházi életünk alapelveit tisztázni.”⁶³

Révész levelének folytatása azonban Kálvin-életrajzának elkészítését egy újabb lényeges adalékkal egészíti ki, és ezt írja:

„Egészségem nincs rendben. [...] A minap a hideg [...] kilelt; idegzetem gyengül; sokszor alig tudok állani a kathedrában; étvágyam egy héten nincs egy szet.”⁶⁴

Egészségi és hivatali gondjainak következtében, Hegedűs Lászlónak 1864. január 10-én is azt írja: „Kálvinnal vagyok elfoglalva.”⁶⁵ A megírást nehezítette, hogy Révész nem talált forrásai között egyet sem, amelyet teljes bizonyossággal követhetett volna,⁶⁶ mégis kéziratos jegyzetei között fellelhető Stähelin legfrissebb művének (*Johannes Calvin. Leben und ausgewählte Schriften*, Elberfeld 1863) részletes, Kálvin életére vonatkozó időrendi mutatója.⁶⁷

Révész 1864 februárjában fejezi be Kálvin-életrajzát, hiszen Ballaginak február 8-ai levelében előadja:

„Kálvint [a kéziratot] mahólnap sajtó alá adom itt Debrecenben, hogy legalább Május elején már el legyen terjedve a hazában.”⁶⁸

A kiadást azonban nehezítette, hogy Révész még 1864 februárjában is „Kálvinnal bajlódik”,⁶⁹ hiszen a könyv „alírási felhívásainak, s a debreceni nyomda mutatóványainak”⁷⁰ rendezése és összeírása sok idejét emésztette fel. Az első magyar nyelvű Kálvin-életrajz próbaíve 1864 márciusában készült el teljesen, amelynek egyik példányát Révész, lektorálás végett, azonnal továbbítja Hegedűsnek:

„Osterlamm annyira késlekedett Kálvin nyomtatásának megindításával, hogy már majdnem zavarban vagyok én is, és a nyomda is. [...] Kálvinból egy próbaívet, mely [még] kiigazítva nincs, [...] küldök neked egy pár napra, hogy fúsd végig, s ha valami botrányost találsz: azt írd meg nekem. Akár a harmadik ívet szedik.”⁷¹

Az életrajz próbaívének javítást követően Révész fontosnak tartja *Kálvin életének* íveit a következő megjegyzéssel eljuttatni Hegedűsnek:

„Kálvin íveinek egyikét azért küldöm Hozzád barátságosan, hogy ha akár engem, akár e művet valami balsors éri, nálatok Patakon, legyen meg egy példány, mint kuriózum.”⁷²

⁶³ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1862. november 18.).

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. január 10.).

⁶⁶ Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Előszó viii.

⁶⁷ *Révész Imre kéziratai* című füzet 143–145. oldalain. (TtREL I.25.d.1.)

⁶⁸ Levél Ballagi Mórhoz (1864. február 8.).

⁶⁹ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. február 29.).

⁷⁰ Levél Ballagi Mórhoz (1864. február 25.).

⁷¹ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. március 16.).

⁷² Révész Imre: Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. március 30.). Révész Kálvin-életrajzának 304 oldalas kézirata megtalálható Debrecenben. (TtREK R1005.)

Habár Révész Imre Kálvin-életrajzát az 1864. április 15-ei keltezésű előszavával fejezi be, mégis a mű kiadása, különböző jogi problémák miatt, tovább késik:

„Osterlamm Úr késik Kálvin teljes kiállításával” – írja Révész Ballaginak, 1864. április 25-én kelt levelében. Majd így folytatja – [...] „itt [Debrecenben] mi mindent bevégeztünk, nagy erőfeszítéssel. A Policia nem tett semmi megjegyzést, de pozitív engedélyt sem adott a kiadásra. Gondolom [már] Pesten van a munka.”⁷³

Ma már jól tudjuk, hogy legvégül „sem a szerzőt, sem pedig művét nem érte balsors”, ezért az első magyar nyelvű Kálvin-életrajz 1864 áprilisában, időben megjelent. Osterlamm terjesztői munkájának sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a monográfiát a *PEIL* már 1864. május 1-jén ismertette. Az első kiadás példányai május elején érkeztek meg a Tiszáninneni és a Tiszántúli egyházkerületbe, hiszen a szerző május 6-án így írt Hegedűs Lászlónak Sárospatakra:

„Ez időben talán [már] kezdednél vannak Kálvin példányai is. A szétküldést egészen Osterlamm teljesíti, és pedig Debrecen vidékére s épen Patakra nézve is az inneni városi nyomdai művezető által.”⁷⁴

6. Könyvrecenzió a *PEIL* hasábjain

Révész 1861 karácsonyán Ballagi Mórtól, a *PEIL* főszerkesztőjétől kért tanácsot Kálvin életrajzának kiadása ügyében. Ballagi még abban az évben Révész segítségére sietett, hiszen a készülő monográfiát Osterlamm Károly pesti könyvkereskedő figyelmébe ajánlja. Tény, hogy a *PEIL* akkoriban már a protestáns szellemi és tudományos élet vezető lapja, ezért nem meglepő, hogy Révész, könyvének „népszerűsítése” céljából, ismét csak Ballagihoz fordult. Révész 1864. április 25-i levelében így írt Ballaginak:

„Ha [már] kezdedben lesz a mű, lapozd végig, s valaki ösmertesse meg lapodban igen röviden. Az öreg Szilágyinak ne add; mert elbeszél róla egy évig unalmasan; a kis Szilágyinak se add, mert az haragszik rám, minthogy ő vitte Filót [a feltámadás-vita során] azon sárba, a melybe én jól belemártottam.”⁷⁵

Így Ballagi jobbnak látta a könyvrecenziót Farkas Józsefre,⁷⁶ a *Budapesti Református Theológiai Akadémia* későbbi tanárára bízni, aki az első magyar nyelvű Kálvin-életrajzot egy folytatásos cikkben mutatta be. „Könyv kell hát hadd ismerjük meg Kálvin nagy szellemét”⁷⁷ – hangzott el Kálvin halálának 300. évfordulója tiszteletére tartott ünnepi megemlékezésen, Pápán. Valóban, Farkas József könyvismertetésében elsősorban Révész művének időszerűségét méltatja:

„Ismerjük-e az alakot? névleg igen. Tudjuk, hogy ez nem más, mint Kálvin, tudjuk tán élettörténetének is egy néhány főbb mozzanatát, ismerjük tanait, az általa életbe léptetett intézkedéseket, [...] mégis magyar egyházi irodalmunkban

⁷³ Levél Ballagi Mórhoz (1864. április 25.).

⁷⁴ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. május 6.).

⁷⁵ Levél Ballagi Mórhoz (1864. április 25.).

⁷⁶ Bucsay Mihály: A Protestáns Egylet kora. In: uő. (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*, 38–72., 62.

⁷⁷ Szekeres Mihály: Kálvin ünnep a Dunántúli H. Hitv. Egyházkerületben. In: *PEIL* VII. (1864/19), 597–598.

mindekkorig hiányzott a mű, mely e háromszázad óta vezéerképül álló hősét, alapítóját egyházunknak részletesebben megismertette volna. [...] E nagy hiányt pótolá ki Révész úr jelen művével, melyben ismeretes alapos tudományosságával, úgy a régi kútfők, mint az újabb jelesebb munkálatok felhasználásával [...] feltűnteti előttünk Kálvin életét.”⁷⁸

Farkas könyvrecenziójának második, lényegi része egyfelől bemutatja a könyv főbb tartalmi egységeit, másfelől pedig megvilágítja annak legfontosabb és egyben leghasznosabb értékét: a szerző magasan kvalifikált tudományosságát, amely egyszerű, mégis igényes stílussal párosul.⁷⁹ Révész a könnyen érthető irodalmi stílusnak a létjogosultságát hangsúlyozta annak érdekében, hogy szem előtt tartsa a létesítendő *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* irodalmi célkitűzését, nevezetesen: „a nagy közönség által is élvezhető, vonzó életrajzok” megjelentetését. Erről az irodalmi hitvallásáról tett bizonyosságot Révész egyik, Hegedűs Lászlóhoz írt levelében is:

„Tudom, hogy interpunctiom eltér a közönségestől. Én, a lehető legnagyobb érthetőség és szabatoság elvét követem [...] A valódi élőszóbeli előadást tartom szemem előtt; mert ennek olyan-a milyen másolata az írás. Azt szeretném tudni, hogy nem unalmas-e nagyon Kálvinom. Művészies előadásra nem törekedtem, hanem történeti igazságra, valóságra. Ez nehezíté meg felette a munkát.”⁸⁰

Révész irodalmi elhatározását mindvégig érvényre jutatta, amelyről jubileumi művének előszavában is megemlékezett:

„Én e munkát a nagyközönség számára írtam.⁸¹ [...] Igyekeztem világos és minél többek által érthető lenni mindenütt; – és ha lesz néhány magyar olvasó, ki művemet némi elégtelenséggel és Kálvin iránti tisztelettel fogja letenni: célomat már jó részben elértem.”⁸²

Révész Kálvin-életrajza egyértelműen pozitív kritikát kap a recenzenstől, aki cikkének második felében kijelenti, hogy a könyvet olvasva

„[...] egy nagy panorámában érezzük magunkat, hol minden lapon egy-egy újabb kép tűnik szemünk elé, s habár csak úgy futtában, de egy kis világgal ismerkedünk meg, míg e néhány ívet átlapozzuk.”⁸³

⁷⁸ Farkas József: Könyvismertetés I. rész (Kálvin élete). In: *PEIL* VII. (1864/18), 555–558., 557. Révész Kálvin-életrajzát röviden a Sárospataki Füzetek is bemutatta. Ld. Heiszler József: Könyvismertetés (Kálvin élete). In: *Sárospataki Füzetek* VIII. (1864), 358–361., 557.

⁷⁹ Révész „az általa igaznak felismert adatokat [...] egyszerű, világos nyelven, röviden adja elő.” Farkas József: Könyvismertetés II. rész (Kálvin élete). In: *PEIL* VII. (1864/19), 591–597., 592.

⁸⁰ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. március 30.).

⁸¹ Azt, hogy Révész az életrajzot a nagyközönség számára írta, mi sem bizonyítja jobban, mint az, amikor Pierre Caroli és Calvin vitájának bemutatásakor azonnal megjegyzi „Karoli Péter, – de ne gondolja a magyar olvasó, hogy az, a ki hazánkban mint született magyar, váradi pap, tanár majd szuperintendens volt, – hanem...” Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*, 54.

⁸² Uo. Előszó x.

⁸³ Farkas József: Könyvismertetés II. rész (Kálvin élete). In: *PEIL* VII. (1864/19), 591–597., 592.

7. Kálvin életének második kiadása és a protestáns értelmiség

Az 1864 tavaszán kelt leveleket olvasva egyértelmű, hogy Révész könyve már a megjelenés előtt hatalmas sikert aratott, hiszen az életrajz első kiadására jóval több aláíró jelentkezett, mint ahány példányban a könyvet nyomtatták. Az 1500 példányban megjelent első kiadás után szükség volt a második, javított kiadásra is.⁸⁴ Az első kiadás példányait még kézhez sem vették a megrendelők, amikor Révész május 6-i, Hegedűs Lászlónak címzett levelében már arról tesz említést, hogy „valóban, szükség van egy második kiadásra is, mely néhány hét múlva meg is fog jelenni”.⁸⁵ A szerző egyik, Erdős Józsefhez írt levelében megerősítette állításait:

„A közönség a művet oly nagy részvétellel fogadta, hogy az első kiadás még szét sem küldezhetett, már második kiadásra lett szükség.”⁸⁶

Révész *Néhány szó Kálvinnról* című könyvismertetéséből kiderül, hogy művének második kiadása a cikk megszületésekor (1864. május 17.) már sajtó alatt van,⁸⁷ amelyet alátámaszt barátjának, Hegedűsnek írt levele is, amelyben május 20-án azt írja utóiratként, hogy „Kálvin második kiadása sajtó alatt van, s azok, kik az elsőből nem kaphattak, minél előbb ki fognak elégítetni.”⁸⁸ Minderről a kiadó is tájékoztatta az aláírókat. Osterlamm 1864. május 22-én, a *PEIL*-ben megjelent hirdetésében közli a megrendelőkkel:

„Köszönettel és örömmel jelentem, hogy ez érdekes könyvre az aláírások oly nagy számban jöttek, hogy az első kiadás tökéletesen elfogyott nem csak, de a később érkezett aláírási íveket csak a 2-ik kiadás megjelenése után expedíálhatom. Ezen 2-ik kiadás már sajtó alatt van és rövid idő múlva kész leend.”⁸⁹

A második kiadás azonban Révész elhatározása szerint „nem fog lenni pusztán utánnyomat.”⁹⁰ A *Hortobágy* című helyi újság könyvajánlójában elismerően jelentette ki, hogy a mű „kiállítására városunk [Debrecen] nyomdájának becsületére válik, hiszen kevés nyomtatási hiba fordul elő benne”.⁹¹ Ennek ellenére, Révész 1864 nyarán újra a könyv korrektúrájával foglalkozik:

„Ha el nem felednéd, említsd meg Osterlamm Urnak, hogy Kálvin 2-dik kiadásából épen tegnap corrigáltam a 7-dik ívet, s hogy nálam e 2-dik kiadásra mint-

⁸⁴ Az első kiadás tehát már előjegyzéskor elfogyott, ezért még ugyanabban az évben újból kiadták. Révész Imre minderről így számolt be John Duncannak, a Skót Szabad Egyház nyilvános rendes tanárának 1864. augusztus 30-án: „Hogy egyházunk ennek a halhatatlan reformátornak az emléke iránt milyen kegyeletes érzéssel viseltetik, megítélheted abból is, hogy munkám – bár 1500 példányban nyomták – mindjárt a második kiadást érte meg, ami nálunk nem mindennapi szerencse.” Révész teljes levelét közli: Ötvös László: *Balogh Ferenc életműve*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Debrecen 1997, 207–208.

⁸⁵ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. május 6.).

⁸⁶ Levél Erdős Józsefhez (1864. június 10.).

⁸⁷ Révész a könyvet „a már sajtó alá ment második kiadás”-nak mondja. Ld. Révész Imre: *Néhány szó Kálvinnról*. In: *PEIL* VII. (1864/22), 687–690.

⁸⁸ Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. május 20.).

⁸⁹ Hirdetés (Kálvin élete). In: *PEIL* VII. (1864/21), 669–670.

⁹⁰ Révész Imre: *Néhány szó Kálvinnról*. In: *PEIL* VII. (1864/22), 690.

⁹¹ Irodalom (Kálvin élete). In: *Hortobágy* III. (1864/21), 93.

egy száz aláíró van, az ő nála lévőkön kívül. Fel fogom küldeni; de várok még hozzá többet is.”⁹²

Révész a második kiadás korrektúráján közel két hónapot dolgozott, amelyet „Debreczen, 1864. július 12.”-i keltezésű, új előszavával zárt le.⁹³ A második kiadás 1864. augusztus végén kerül Osterlamm könyvkereskedésének polcaira, aki ezt írja:

„Van szerencsém jelenteni, hogy a második kiadás ezen rendkívüli részvétellel fogadott könyvnek megjelent, és e héten szétküldetik...”⁹⁴

Révész 1864 decemberében közli, hogy Kálvin két kiadásának „csak aláírói is, legalább 2000-en”⁹⁵ voltak, amely figyelembe véve a magyarországi protestantizmus „tespedő szellemi életét”,⁹⁶ roppant sikernek számított.

8. Hogyan fogadta a művet a nagyközönség?

1864. május 29-én ünnepi megemlékezést tartottak Pápán, Kálvin halálának 300. évfordulója alkalmából. Itt hangzottak el a következő mondatok:

„Kálvin élete népünk előtt kevésbé ismeretes. Ki értené ma ezek közül deák nyelven lévő műveit, azért üdvözljük Révész úr művét, kár, hogy népies olcsó kiadás nem is lesz [...] Könyv kell hát, hadd, ismerjük meg Kálvin nagy szellemét.”⁹⁷

Osterlamm hirdetései szerint a könyv közel 3 forintba került vászonkötésben, amely a kor kereseti viszonyait figyelembe véve, igen tekintélyes összeg. Nem meglepő, hogy egyre nagyobb igény mutatkozott az életrajz rövidített, olcsóbb változatának kiadására is. A nagyközönség ezen igényét ismerte fel Fábíán Mihály őszödi lelkipásztor is, aki ifj. Révész Imre feljegyzései szerint 1864. július 5-én azzal a kéréssel fordult Révészhez, hogy járuljon hozzá egy *Kálvin életéből* készítendő, 2–2½ nyomtatott ívre terjedő kivonat sajtó alá rendezéséhez. Jóllehet Révész, a levél kézhezvételekor, már szakadatlan Kálvin életrajza második kiadásán dolgozik, mégis sietve válaszol Fábíánnak:

„Nekem, mint szerzőnek semmi legkisebb kifogásom nincs Kegyed szándéka ellen, sőt örülök a felett. Munkám jelenlegi birtokjoga azonban az Osterlamm Uré, s nem tudom, hogy vajjon neki nem lennének-e ellenvetései. [...] Legjobb lenne talán, ha Ballagihoz méltóztatnék egy pár sort írni rögtön, hogy ő adjon tájékoztatást. Azt is érdekes lenne tudni, hogy vajjon más valaki Pesten, nem foglalkozik-e ezen eszmével.”⁹⁸

Végül újra leszögezi, hogy szerzőként semmi kifogást sem emel egy olcsó, rövidített kivonat kiadása ellen:

⁹² Levél Ballagi Mórhoz (1864. június 7.).

⁹³ Révész Imre: Előszó a második kiadáshoz. In: uő: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Osterlamm Károly kiadása, Pest, 21864. Ld. még Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus* (szerk.: Balogh Ferenc). Révész Imre Emlékalap Bizottságának kiadása, Debrecen 31909, 9.

⁹⁴ Hirdetés (Kálvin élete). In: *PEIL* VII. (1864/34), 1107–1108.

⁹⁵ Révész így ír levelében: „Kálvinnak csak aláírói is, legalább 2000-en valának; s im nekem, a két kiadásért 680 fr-ot, így lehetett megkapnom.” Levél Hegedűs Lászlóhoz (1864. december 1.).

⁹⁶ Vö. H.: Könyvismertetés (Tájékozás a theologia mezején). In: *PEIL* V. (1862/45), 1443–1457., 1456.

⁹⁷ Szekeres Mihály: Kálvin ünnep a Dunántúli H. Hitv. Egyházkerületben. In: *PEIL* VII. (1864/19), 597–598.

⁹⁸ Szekeres Mihály: *Kálvin ünnep a Dunántúli H. Hitv. Egyházkerületben*, 597–598.

„Általában azt vagyok bátor ajánlani, hogy a mű ne legyen pusztán kivonat. A Kegyed egyéni színezése és technikája vonuljon azon át. Ott a hol kell, idézheti Kegyed művet; vagy az előszóban egyszerűen megemlítheti, hogy azt használta. [...] A jótékony célt Kegyed maga tűzte ki tetszése szerint.”⁹⁹

Sajnálatos, hogy ma már Fábíán Mihály több levele nincs meg Révész hagyatékában.¹⁰⁰ Ezek hiányában pedig nehéz megállapítani a kivonat „eszmejének” további sorát. Révész Kálvin-életrajzának Fábíán Mihály szerkesztette kivonatáról nincs tudomásunk. Az 1864-es esztendő után közkézen forgó Kálvin-életrajzok közül azonban jól ismerjük Budai János nagyszerű *Kálvin János élete* (1896) című könyvét, amelynek népi motívumokkal gazdagon illusztrált borítója már önmagában is igen figyelemreméltó.¹⁰¹ Kétségtelen ugyan, hogy Budai Kálvin-életrajza előszó nélkül jelent meg, azonban a mű mélyreható vizsgálata alapján több ponton is kimutatható Révész és Budai könyvének szó szerinti egyezése. Ennek következtében kijelenthető, hogy Budai János Kálvin-monográfiája elkészítésekor minden bizonnyal Révész művét vette alapul.

9. Révész művének fogadtatása a szakma körében

Révész Kálvinról írt művét azonban nemcsak dicsérő, hanem bíráló szavak is érték.¹⁰² *Szilágyi Ferenc*, a Magyar Tudományos Akadémia egykori levelező tagja, aki Révész Dévayról írt monográfiáját még 1862-ben meleg szavakkal üdvözölte, 1864 nyarán több cikkben is bírálta az első magyar nyelvű Kálvin-életrajzot. Szilágyi *Még egyszer Calvin ünnepély* című írása 1864. május 15-én jelent meg a *PEIL* hasábjain, amelyben az író, vitatva az életrajz objektivitását, többször kijelenti, hogy a történelmi tények egy részét Révész vagy szándékosan elhallgatta az olvasók elől, vagy éppen elferdítve közölte azokat.¹⁰³ Tette mindezt különösen Servet perének és halálának bemutatásakor, amikor a reformátort Servet megégetésében egészen ártatlannak találta.¹⁰⁴ Révész nem sokkal Szilágyi *PEIL*-ben megjelent, kritikus hangvételű cikkét követően, 1864. május 17-én ezt írja Ballaginak, a lap főszerkesztőjének:

„Jól tudtam, hogy az Öreg Szilágyi meg nem állja, hogy Kálvinhoz hozzá ne szóljon. Ez igen szép és helyes dolog; csak az a baj, hogy a valódi alapos eljárásról s különösen a történelmi bírálatról, s erős logikáról az öregnek is, mint fiának igen sajátosság fogalmi vannak.”¹⁰⁵

Levelét követően Révész azonnal „felveszi a kesztyűt”. *Néhány szó Kálvinról* című, rövidebb terjedelmű tudományos reflexiója 1864. május 29-én jelenik meg a *PEIL*-ben, amelyben kijelenti:

⁹⁹ Szekeres Mihály: *Kálvin ünnep a Dunántúli H. Hitv. Egyházkerületben*, 597–598.

¹⁰⁰ Fábíán Mihály levelei egykor Révész hagyatékának részét képezték, azonban ifj. Révész Imre Fábíán három levelét a címzett fiának, Fábíán Zoltánnak ajándékozta, id. Révész Imre válaszleveléért cserébe. Ld. Révész Imre: Levél Fábíán Mihályhoz (1864. július 10.). ifj. Révész Imre megjegyzése a levél alján.

¹⁰¹ Budai János: *Kálvin János élete*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest [1896]. Az életrajz kiadásának éve bizonytalan, a tanulmány szerzőjének saját példányában ezt olvassuk: „A Szentesi család tulajdona lett 1896-ban.” A későbbi, magyar nyelvű Kálvin-életrajzokhoz ld. Kónya István: *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Akadémia Kiadó, Budapest 1979, 126.

¹⁰² ifj. Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*, 139.

¹⁰³ Szilágyi Ferenc: *Még egyszer Calvin ünnepély*. In: *PEIL* VII. (1864/20), 616–621.

¹⁰⁴ Uo. 618.

¹⁰⁵ Levél Ballagi Mórhoz (1864. május 17.).

„Jól tudtam és tudom, hogy azon felfogással és eredménnyel, a melylyel én Servet ügyét tárgyaltam, sokan nem lesznek megelégedve; mert régóta általános divat volt a Servet szomorú végsorsáért [...] Kálvin egyéniségét tenni felelősnek. [...] Én [azonban] Kálvin egyéniségét egészen ártatlannak tartom.”¹⁰⁶

Kettejük irodalmi és nem kevésbé tudományos vitája 1864 júniusában, Szilágyi *Calvin és Servet* című, folytatásos cikkével azonban már személyes, sértő hangvételűvé válik. Szilágyi szerint ugyanis Révész a Servet-ügyre¹⁰⁷ vonatkozó legújabb források mellőzésével, szándékosan egy nem létező, ideális Kálvint rajzolt:

„Révész úr [...] több kétségtelen történeti tényt megtagadott, elhallgatott, vagy, a mint látszik, nem ismert, sőt megtagadta saját maga elvét is [...] hogy Calvint 'lehető legtisztább valóságában' állítsa az olvasók elibe.”¹⁰⁸

Jóllehet Szilágyi cikkének második részében is kifejti, hogy a Servet-ügy történeti előadását Révész életrajzában az újabb kutatások alapján Servet-ügyének előadását „elhibázottnak tartja”,¹⁰⁹ mégis írásának központi részében már Révész történetírói stílusát is támadja.

„Nem helyeslem továbbá,” – írja Szilágyi cikkében – „Calvinnak általa olykor túlradólag dicsőítését, nagy és erős szavakban való magasztalását.”¹¹⁰

Érdeemes azonban hangsúlyozni, hogy ifj. Révész Imre véleménye szerint, éppen Révész irodalmi stílusa adja az életrajz különleges értékét:

„Legértékesebb vonása a műnek az, hogy a református lelkészírónak Kálvin iránti [...] meleg és csodáló rokonszenvét, mint igyekszik becsületesen s rendszerint teljes eredménnyel hideg fejelem alatt tartani a tudós historikus tárgyilagosságára törekedve.”¹¹¹

Révész Kálvin-életrajzában irodalmi vitája a debreceni lelképásztor *Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében* című, hosszabb tanulmányával zárul, amelyet a *PEIL*

¹⁰⁶ Révész Imre: Néhány szó Kálvinról. In: *PEIL* VII. (1864/22), 690. Révész Imre cikkében, Servét Mihály-ügyének tárgyalása kapcsán, minden bizonnyal Fáy András elhíresült kijelentésére utal, aki 1842-ben a következőket írta: „Különösen nem óhajtanám, hogy a 'protestantizmus' szellemét, Calvinnak [...] írásaiból, és példáiból kívánjuk kivonni. Őt, bár csodálnom kell [...] vele, mint emberrel megbarátkozni [...] nem bírtam soha. Az abszolutizmusnak [...] nem vagyok a barátja. [Calvin] genfi presbitériumában elnökösködve [...] Servetet, ki ellen vendégi, igazsági, keresztyén jogokat megtapodott, elevenen megégettette, sok másokat tömlöcztetett.” Fáy András: *Oramutató*. [k. n.], Pest 1842, 23. Hasonló kijelentések a magyar Kálvin-irodalomban: Zoványi Jenő: *Theologiai ismeretek tára*. 2. köt., [k. n.], Mezőtúr 1898, 222.; Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme* (Antal Géza szerk.: Református Egyházi Könyvtár II.). A Magyar Református Egyház kiadása, Sárospatak 1906, 119–132.

¹⁰⁷ Balogh Ferenc Révész életrajzáról és a Servet-ügyről így ír *Londoni Naplójában*: „Éjfélig [Révész Imre] *Kálvin-életét* olvastam, a Servet története volt nagy érdekű. Sajnálom, hogy Kálvin ott nem volt nagy és emberi, a rideg ész uralkodott rajta, a min kihaltnak látszott lenni, hogy ő volt Servet elfogatója oka, sőt vádlója, e hiba alól nem mentheti őt ki senki. Itt nagyobb volt Luther. Tagadhatatlan, hogy [ezt] nem lehet lemosni a túl szigorú Kálvinról. [...] Egészen fel voltam izgatva ezeket [Servet-ügyeit] olvasván, borzad a lelkem [...] az ily ábrándozó őrület, mint Servet volt máglya helyett inkább tébolydába kellene küldeni.” Ld. Balogh Ferenc: *Londoni Napló*. 259. (1864. augusztus 10.) Kézirat, Balogh Ferenc hagyatéka: DEENK Ms.28.2.

¹⁰⁸ Vö. Szilágyi Ferenc: Calvin és Servet (I. rész). In: *PEIL* VII. (1864/25), 785–791., 785.

¹⁰⁹ Szilágyi Ferenc: Calvin és Servet (II. rész). In: *PEIL* VII. (1864/26), 817–824., 818.

¹¹⁰ Uo. 819.

¹¹¹ Ifj. Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*, 207.

főszerkesztője, Ballagi Mór, mindösszesen nyolc, rövidebb terjedelmű cikke tördelt.¹¹² Habár Révész „cikksorozat”-ában, minden részletre kiterjedően, sikeresen cáfolja meg Szilágyinak az életrajz objektivitására, stílusára és nemkülönben a felhasznált forrásokra vonatkozó vádjait, irodalmi működését tanulmánya mégis károsan befolyásolja.

Révész levelezése alapján többek között ez a cikksorozat vezetett el végül a Ballagival való személyes és írói barátság megszakításához. Révész az egész „Szilágyi-ügyet” méltatlannak és „Kálvin emléke meggyalázásának”¹¹³ érezte. Így született meg 1864. augusztus 2-i levele, amelyben csalódottan írja Ballaginak:

„Nem egyezik jellememmel az, hogy bár színleg is munkatársa és szellemi gyámolítója legyek egy olyan lapnak [PEIL], melynek semmi határozott elve nincs, s melynek mezején [...] rokkant és kalandor eszmék szerencsét próbálhatnak. Ostoba ember vólnék én akkor, ha azt mondanám, hogy az én művemem ne bírálja senki. Ám bírálja bárhol és bármikor a legszigorúbban, de ne vén asszonyi ostoba fecsegéssel, melyben annyi a hiba, a hány a szó. [...] A nagyközönség előtt bizonyára nem válik becsületedre a Sz. F. el való cimborálás. Na de azért éljetek vígan és szerencsésen együtt, ha egymást szeretitek [...] Szilágyi Ferenc Ó Nagyságában nyert acquisitiodhoz sok szerencsét kívánok. 'Szaporodjatok és sokasodjatok, töltsétek bé a földet'.¹¹⁴

Révészt a Ballagival való szakítás azonban még augusztus végén is foglalkoztatta, amelyről Hegedűs Lászlónak így írt:

„Vetted-e figyelembe a hős és nagyságos Szilágyi Ferenc elleni polemiámat. [...] Én azon meggyőződésben voltam és vagyok, hogy Sz. F. Kálvinról írott cikkei oly alaptalanok, oly logikátlanok, oly ferde sőt majdnem szennyes irányúak, hogy azokat egy okos szerkesztő se vette volna fel. Én tehát Ballaginak minden munkatársi viszonyát félbeszakítottam. Jó egészséget kívántam neki a Sz. F.-cel való cimborasághoz; megáldottam őket, hogy t. i. sokasodjatok, szaporodjatok s töltsétek bé a földet [...].¹¹⁵

Révész és Ballagi írói és személyes kapcsolatát tovább rontotta a *PEIL* főszerkesztőjének azon eljárása, amellyel Révész *Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében* című tanulmányát, annak lényeges, belső logikai összefüggéseit figyelmen kívül hagyva, apró és rosszul szerkesztett cikkekre tördelte. Jóllehet, Révész már 1864 előtt, több esetben is kifogást emelt Ballagi szerkesztői munkája ellen,¹¹⁶ azonban Kálvin tanulmányának következtelen szétदारabolása nagyon elkésérítette. Ennek következtében, a *PEIL* szerkesztőségéhez címzett levelében 1864. augusztus 28-án ezt írta:

„Nem volt elég 'Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében' – című cikkemet apró darabokra és pedig akként szétदारabolni, hogy eszméim egybe-

¹¹² Révész Imre: *Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében (I–IX. rész)*. In: *PEIL* VII. (1864/29), 917–921.; (1864/30), 947–950.; (1864/31), 986–991.; (1864/32), 1012–1015.; (1864/33), 1049–1051.; (1864/34), 1080–1085.; (1864/35), 1117–1120.; (1864/36), 1155–1158.; (1864/37), 1177–1185.

¹¹³ Levél Erdős Józsefhez (1865. június 14.) Ifj. Révész e levelet – tévesen – a Balogh Ferenchez írt levelek közé sorolja. Vö. ifj. Révész: *Révész Imre élete 1826–1881*, 139., 244.

¹¹⁴ Levél Ballagi Mórhoz (1864. augusztus 2.).

¹¹⁵ Levél Hegedűs Lászlónak (1864. augusztus 27.).

¹¹⁶ „Ez a Ballagi irtóztató zavarokat csinál, a maga kimondottan hanyag szerkesztésével.” Levél Hegedűs Lászlóhoz (1863. szeptember 28.).

függése és lehető hatása sérelmet szenvedjen – hanem e felett még a legközelebbi, azaz 35-dik számban, oly számos és oly botránys értelemferdítő sajtóhibák csúsztak be cikkembe [...] nincs időm, hogy e hibákat kiírjam; de nem én vagyok a Prot. lapnak correctora [...].”¹¹⁷

Révész Imre és Ballagi Mór személyes és írói kapcsolatában Ballagi 1864. október 27-én kelt hosszú, mégis személyes hangvételű válaszlevele sem hozott megnyugvást.¹¹⁸ Révész 1870-ben, saját költségén indítja be az általa szerkesztett *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmezőt*, amellyel a PEIL irodalmi túlsúlyát kívánja mérsékelni. A két szellemi óriás kapcsolatában a *Figyelmező* (1878) megszűnése hozott érdemi változást, amikor Révész Pesten meglátogatja a „csaknem egy évtizede nem látott Ballagit, aki 'igen érzékenyen' fogadta őt, [...] majd Révész újra a Ballagi lapjában közölte 1879–80-ban utolsó értékes cikkeit” – írja Ifj. Révész Imre.¹¹⁹

10. Összegző gondolatok

A tanulmány Révész Imre levelezése és egyéb, kortárs források segítségével bemutatja a *Kálvin élete és a kálvinizmus* című monográfiájának személyes és történeti hátterét, keletkezését, kiadásait és hazai recepcióját. „Örvendek, hogy nekünk is van már egy Kálvin életünk, s éppen egy második Kálvin által írva meg” – írta Révész Kálvin életrajzáról Balogh Ferenc *Londoni Naplójában*, 1864. augusztus 12-én. Közel ötven esztendővel Révész Imre jubileumi Kálvin-monográfiájának megjelenése után, a genfi reformátor születése 400. évfordulóján (1909), az első magyar nyelvű Kálvin életrajzról a *Sárospataki Református Lapok* szerkesztői azt írták, hogy „Révész Imre [...] hírneves művét [...] egyben-másban túl is szárnyalták az újabb kutatások.”¹²⁰ Balogh Ferenc, az idős Révész Imre legkedvesebb tanítványa, személyes kötődéséből adódóan, 1909-ben maga rendezi sajtó alá Révész *Kálvin életének* harmadik kiadását, amelyet egy igen értékes előszóval lát el. Balogh hosszasan méltatja az életrajz erényeit, mondván: „az elfolyt négy évtized alatt létrejött újabb kutatások lényegében nem változtatták meg a Révész által vázolt életrajzot.”¹²¹ Ki-jelentését megerősíti ifj. Révész Imre, aki életrajzában így vélekedik:

„Bár a magyar Kálvin-irodalom már egy ennél jóval nagyobb terjedelmű [Pruzsinszky: Kálvin János] s a Révész Imre óta végzett kutatások eredményeit

¹¹⁷ Levél a PEIL szerkesztőségéhez (1864. augusztus 28.).

¹¹⁸ A levélben Ballagi többek között így írt: „Oh, mily buzgalommal voltam, hogy [Kálvin]könyved [...] napvilágot lásson [...] Azonban midőn Sz. F. bírálatajának megjelenése után első leveledet vettem és abban te az öregről, mint vénasszonyos feleségről a legmélyebb megvetéssel nyilatkozol [...] sejtetem, hogy ennek nem jó vége lesz. [...] Mintha hallanám szavaid: 'ha oly szerelmes vagy Sz. F.-be, légy boldog velem, s hagyj békét énnekem!' De e mondatban, hidd el több a szeretetlenség, mint a mennyit tőled érdemlek.” Ballagi: Levél Révész Imréhez (1864. október 27.).

¹¹⁹ Ifj. Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*, 166.

¹²⁰ Irodalom (Kálvin János). In: *Sárospataki Református Lapok* V. (1909/1), 7. Pruzsinszky Pál Kálvin életrajzában (1909) így ír: „Révész Imre ismert, érdemes munkájának megjelenése óta csaknem fél század telt el. [...] Az országos parochiális könyvtár-bizottság Kálvin János születésének négyszázados évfordulója alkalmából a reformátor olyan életrajzában kiadását határozta el, mely [...] az érintett újabb kutatások eredményeit felkarolja.” Ld. Pruzsinszky Pál: *Kálvin János*. 1. köt. Pápa 1909. Előszó vii.

¹²¹ Balogh Ferenc: Előszó a harmadik kiadáshoz. In: Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus* (szerk.: Balogh Ferenc). Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen 1909, 1. Balogh Ferenc és az első magyar nyelvű Kálvin-életrajz kapcsolatához ld. Magyar Balázs Dávid: Kálvin János nyoini fogsága. Egy hibás életrajzi adat nyomában. In: *Mediárium. Kommunikáció – Egyház – Társadalom* III (2009/3–4), 34–46.

is felölélő életrajzi művel gazdagodott, tömör, stílusos kerekdedség, egyéni erős és nemes zamat s gyakorlati építő és átütő erő tekintetében Révész műve még ma sincs felülmúlva.”¹²²

Révész Imre *Kálvin élete és a kálvinizmus* című összefoglaló munkája még napjainkban, nem sokkal Kálvin születésének 500. évfordulóját (2009) követően is időszerű, ezért ha az Úr Isten elég erőt és alkalmat ad rá, e tanulmány szerzője, élve a „Kálvin- emlékévek” adta lehetőségekkel, a reformátor halálának 450. évfordulójára (2014) elkészíti az életrajz újabb tudományos eredményekkel egybevetett negyedik kiadását.

Felhasznált irodalom

Kéziratok és levelek

- Ballagi Mór: *Levelek Révész Imréhez*. (Kézirat, Révész Imre hagyatéka: *Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár*. TtREL I.25.a.1.)
- Balogh Ferenc: *Londoni Napló*. (Kézirat, Balogh Ferenc hagyatéka: *Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kézírtára*. DEENK Ms.28.2.)
- Bokor József: *Levél Balogh Ferenchez*. (Kézirat, Balogh Ferenc hagyatéka: *Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézírtára*. TtREK R1516.21.)
- Ferenczy Károly: *Fénylő nyomokon. Dr. Balogh Ferenc debreceni kollégiumi professzor (1836–1913) kézíratos naplója tükrében*. (Kézirat, Balogh Ferenc hagyatéka: DEENK Ms.28.14.)
- Révész Imre: *Bibliográfiai és másféle jegyzetek*. (Kézirat, Révész Imre hagyatéka: TtREL I.25.d.16.)
- Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. (Kézirat, Révész Imre hagyatéka: TtREK R1005.)
- Révész Imre: *Kéziratok*. (Kézirat, Révész Imre hagyatéka: TtREL I.25.d.1.)
- Révész Imre: *Levelek*. (Kézirat, Révész Imre hagyatéka: TtREL I.25.b.)
- Révész Imre: *Tárgymutató a vegyes tartalmú olvasmányokhoz*. (Kézirat, Révész Imre hagyatéka: TtREL I.25.d.23.)

Könyvfejezetek és tanulmányok

- Balogh Ferenc: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalakulása. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXXII (1889/13), 117–118.
- Balogh Ferenc: Révész Imre (Lexikon szócikk). In: *Pallas Nagy Lexikona*. 14. köt., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadása, Budapest 1897, 522–524.
- Bucsay Mihály: A Protestáns Egylet kora. In: uő. (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, Budapest 1955, 38–72.
- Dicsőfi József: Révész Imre emlékezete. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXIV. (1881/9), 281–282.
- Farkas József: Könyvismertetés I–II. rész (Kálvin élete). In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. (1864/18), 555–558.; (1864/19), 591–597.
- Farkas József: Visszapillantás 1863-ra. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. (1864/1), 1–10.
- Fáy András: *Óramutató*. [k. n.], Pest 1842.
- Gaál Botond: “Calvin’s Truth” and “Hungarian Religion”: Remembering a Reformer. In Niet, Johan–Paul, Herman–Wallet, Bart (ed.): *Sober, Strict, and Scriptural Collective Memories of John Calvin, 1800–2000*. Brill publishing, Leiden 2009, 108–120.
- Gaál Botond: Kálvini vonások a magyarok lelki arcán. In: *Confessio* XXXII. (2009/1), 66–95.
- Görömbei Péter: Adalékok Révész Imre élettörténetéhez. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXIV (1881/10), 299–304.; (1864/11), 328–332.

¹²² Ifj. Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*, 208.

- H.: Könyvismertetés (Tájékozás a theologia mezején). In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* V. (1862/45), 1443–1457.
- Harsányi András: Az idősebb Révész Imre. In: *Protestáns Szemle* L. (1941/12), 414–421.
- Heiszler József: Könyvismertetés (Kálvin élete). In: *Sárospataki Füzetek* VIII. (1864) 358–361.
- Hirdetés (Kálvin élete). In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. (1864/34), 1107–1108.
- Irodalom (Kálvin élete). In: *Hortobágy* III. (1864/21), 93.
- Irodalom (Kálvin János). In: *Sárospataki Református Lapok* V. (1909/1), 7.
- Kovács Ábrahám: A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcészeti kézikönyve. In: Hoppál Mihály – Kovács Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*, L' Harmattan Kiadó, Budapest 2009, 101–127.
- Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. In: *Confessio* XXX. (2007/3), 110–125.
- Kovács Ábrahám: Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása. In: Gaál Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem kiadása, Debrecen 2004, 177–187.
- Ladányi Sándor: Száz éve halt meg id. Révész Imre. In: *Theológiai Szemle* XXIV. (1981/4), 242–244.
- Lexikon szócikk (Révész Imre), in: Somogyi Ede (szerk.): *Magyar Lexikon*. 14. köt., Wilckens és Waidl Kiadóhivatala, Budapest 1884, 313.
- Magyar Balázs Dávid: Kálvin János noyoni fogsága. Egy hibás életrajzi adat nyomában. In: *Mediárium. Kommunikáció – Egyház – Társadalom* III. (2009/3–4), 34–46.
- Márkus Mihály: Liberalizmus és újortodoxia. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből* (Studia et Acta Ecclesiastica V.). Magyarországi Református Egyházi Zsinat Sajtóosztálya, Budapest 1983, 156–189.
- Révész Imre: Könyvismertetés I–III. rész (Tájékozás a theologia mezején). In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* V (1862/45), 1443–1450.; (1862/46), 1477–1483.; (1862/47), 1514–1517.
- Révész Imre: Néhány szó Kálvinról. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. (1864/22) 687–690.
- Révész Imre: Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében (I–IX. rész). In: *PEIL* VII. (1864/29), 917–921.; (1864/30), 947–950.; (1864/31), 986–991.; (1864/32), 1012–1015.; (1864/33), 1049–1051.; (1864/34), 1080–1085.; (1864/35), 1117–1120.; (1864/36), 1155–1158.; (1864/37), 1177–1185.
- Szekeres Mihály: Kálvin ünnep a Dunántúli H. Hitv. Egyházkerületben. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. (1864/19), 597–598.
- Szilágyi Ferenc: Calvin János emlékezete. Úti naplóból. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VI. (1863/3), 65–80.
- Szilágyi Ferenc: Calvin és Servet I–II. rész. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII (1864/25), 785–791.; (1864/26), 817–824.
- Szilágyi Ferenc: Könyvismertetés (Dévay Bíró Mátyás). In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* V. (1862/47), 1510–1514.
- Szilágyi Ferenc: Még egyszer Calvin ünnepély. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. (1864/20), 616–621.
- Új könyvkereskedés Pesten (Osterlamm Károly). In: *Vasárnapi Újság* IV. (1857/45), 487.
- Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme* (Antal Géza szerk.: Református Egyházi Könyvtár II.). A Magyar Református Egyház kiadása, Sárospatak 1906.
- Zoványi Jenő: *Cikkek a „Theológiai Lexikon” részére a Magyarországi protestantizmus történetéből*. [k. n.], Budapest 1940.
- Zoványi Jenő: *Theológiai ismeretek tára*. 2. köt., [k. n.], Mezőtúr 1898.

Könyvek és monográfiák

- Bucsay Mihály: *A Magyar Református Egyház története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1949.
- Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon*. Gondolat, Budapest 1985.
- Budai János: *Kálvin János élete*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest [1896].

- Farbaky Péter – Kiss Réka (szerk.): *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén* (Kiállítási katalógus). Budapesti Történeti Múzeum kiadása, Budapest 2010.
- Gazda István: *Könyvkereskedők a régi Váci utcában*. Akadémia Kiadó, Budapest 1988.
- Kálvin János halálának három évszázados emlék ünnepén Pápán a Helv. Hitv. Egyház templomában 1864-dik május 29-én mondott beszédek. A Református Főiskola kiadása, Pápa 1864.
- König Tivadar: *Kálvin. Történeti regény*. 1–3. köt., [k. n.], Pest 1863.
- Kónya István: *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Akadémia Kiadó, Budapest 1979.
- Kormos László (szerk.): *Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium levéltárának ismertetője*. [k. n.], Debrecen 1984.
- Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és Egyházjasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. L' Harmattan Kiadó, Budapest 2010.
- Ötvös László: *Balogh Ferenc életműve*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Debrecen 1997.
- Márkus Jenő: *A Liberális szellem a református egyházban*. Kálvin Kiadó, Budapest 2005.
- Pruzsinszky Pál: *Kálvin János*. 1–2. köt., A Magyar Református Egyház kiadása, Pápa 1909–1912.
- Révész Imre: *Dévay Bíró Mátyás. Az első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*. Osterlamm Károly kiadása, Pest 1863.
- Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Osterlamm Károly kiadása, Pest 1864.
- Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Osterlamm Károly kiadása, Pest 1864.
- Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus* (szerk.: Balogh Ferenc). Révész Imre Emlékalap Bizottságának kiadása, Debrecen 1909.
- Révész Imre (íjf.): *Révész Imre élete 1826–1881*. Debreceni Református Egyház kiadása, Debrecen 1926.